

Michał Żabiński

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska

e-mail: michal.zabinski@uek.krakow.pl

ORCID: 0000-0002-8786-3719

Stanisław Mazur

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska

e-mail: stanislaw.mazur@uek.krakow.pl

ORCID: 0000-0003-0325-4391

Jarosław Bober

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska

e-mail: jaroslaw.bober@uek.krakow.pl

ORCID: 0000-0002-9130-8996

DRYF POPULACYJNY POLSKICH MIAST – PERSPEKTYWA PRZYWÓDZTWA MIEJSKIEGO¹

POPULATION DRIFT OF THE POLISH CITIES: A MUNICIPAL LEADERSHIP PERSPECTIVE

Abstract

Depopulation is a fundamental problem of the local governments in highly developed countries. The article presents the results of the research into the perception of this

¹ Tekst powstał w ramach projektu „Przywództwo w miastach dotkniętych zjawiskiem defunkcjonalizacji” finansowanego przez Narodowe Centrum Badań, nr projektu: 2018/31/B/HS4/02783.

phenomenon in Poland. In the introduction, theoretical determinants of the problem of the “shrinking” of cities were indicated. Then, the process of depopulation in Poland was discussed, based on the analysis of strategic documents of the selected cities (64), particularly those at risk of depopulation. The text ends with the conclusions of the research. The added value of the article is presentation of the local government’s perspective.

KEYWORDS

city depopulation, defunctionalization, municipal leadership, shrinkage, co-management

SŁOWA KLUCZOWE

depopulacja miast, defunkcjonalizacja, przywództwo miejskie, kurczenie się, współzarządzanie

1. MIASTA WOBEC DEPOPULACJI – PRZEGLĄD LITERATURY

W latach 50. XX w. jedna trzecia światowej populacji mieszkała w miastach. Według prognoz ONZ (2014 r.) wielkość ta wzrośnie do dwóch trzecich w 2050 r. Pomimo rosnącej zarówno liczby, jak i wielkości miast wiele z nich jest dotkniętych zjawiskiem depopulacji. Większość z nich znajduje się w Europie i Azji, ale także obserwujemy to w USA. Zjawisko depopulacji – jako problem, z którym borykają się niemal wszystkie kraje wysoko rozwinięte – jest szeroko omawiane w literaturze międzynarodowej.

1.1. ROZUMIENIE DEPOPULACJI

Depopulacja to trwały spadek liczby mieszkańców wywołany przez dwa bazowe czynniki: stopę zastępowalności pokoleniowej i skalę migracji. W literaturze międzynarodowej depopulacja miast bywa określana jako „kurczenie się”, które jest konsekwencją występowania – w układzie lokalnym – wzajemnego oddziaływania jednej lub więcej liczby czynników gospodarczych, przestrzennych, demograficznych i politycznych^{2,3}. Zjawisko depopulacji miast bywa

² D. Rink, A. Haase, M. Bernt, K. Grossmann, *Shrink Smart. The Governance of Shrinkage within a European Context*, Leipzig 2012.

³ D. Reckien, C. Martinez-Fernandez, *Why Do Cities Shrink?*, “European Planning Studies” 2011, vol. 19, s. 1375–1397.

określane terminami: „znikające miasta”⁴, „upadek miast”^{5,6}, „miasta postindustrialne”⁷, „nowa faza rozwoju miast”⁸, „transformacja miejska”^{9,10}, „spadek demograficzny”¹¹ i „zmiana demograficzna”^{12,13,14}.

1.2. ŹRÓDŁA DEPOPULACJI

Współcześnie jako główne czynniki depopulacji, w przypadku miast, wskazuje się^{15,16}:

- upadek gospodarki (np. dezindustrializacja);
- zmiany demograficzne (np. spadające wskaźniki urodzeń, migracja);
- suburbanizację (ucieczka ludzi i przenoszenie miejsc pracy na przedmieścia);
- zmiany strukturalne (zmiana modelu gospodarczego, niepokoje społeczne);
- klęski żywiołowe i zanieczyszczenie środowiska.

Za podstawową przyczynę kurczenia się miast w Europie uznaje się transformację gospodarczą i globalizację^{17,18} oraz dezindustrializację¹⁹. Depopulacja miast może być również wynikiem zmian przestrzennych, w tym metropoliza-

⁴ A. Pascal, *The Vanishing City*, „Urban Studies” 1987, Vol. 24, No. 6, s. 597–603.

⁵ R. Beauregard, *Urban Population Loss in Historical Perspective. United States, 1800–2000*, „Environment and Planning A. Economy and Space” 2008, Vol. 41, No. 3, s. 514–528.

⁶ J. Friedrichs, *A Theory of Urban Decline. Economy, Demography and Political Elites*, „Urban Studies” 1993, Vol. 30, No. 6, s. 907–917.

⁷ P. Hall, *Modelling the Post-Industrial City*, „Futures” 1997, Vol. 29, No. 4–5, s. 311–322.

⁸ P. Chesire, *A New Phase of Urban Development in Western Europe? The Evidence for the 1980s*, „Urban Studies” 1995, Vol. 43, No. 8, s. 1231–1246.

⁹ S. Buzar, P. Ogden, R. Hall, *Households Matter. The Quiet Demography of Urban Transformation*, „Progress in Human Geography” 2005, Vol. 29, No. 4, s. 413–436.

¹⁰ L.L.H. Laursen, *Shrinking Cities or Urban Transformation. Institut for Arkitektur og Medieteknologi*, Aalborg 2009.

¹¹ F. Verwest, *Demographic Decline and Local Government Strategies. A Study of Policy Change in the Netherlands*, Delft 2011.

¹² C. Brennan, D. Hackler, C. Hoene, *Demographic Change in Small Cities, 1990 to 2000*, „Urban Affairs Review” 2005, Vol. 40, No. 3, s. 342–361.

¹³ A. Steinfuhrer, A. Haase, *Demographic Change as a Future Challenge for Cities in East Central Europe*, „Geografiska Annaler” 2007, Vol. 89 B(2), s. 183–195.

¹⁴ C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya, T. Weyman, *Demographic Change and Local Development. Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*, Paris 2012.

¹⁵ D. Reckien, C. Martinez-Fernandez, *op.cit.*

¹⁶ T. Wiechmann, M. Bontje, *Responding to Tough Times. Policy and Planning Strategies in Shrinking Cities*, „European Planning Studies” 2015, Vol. 23, No. 1, s. 1–11.

¹⁷ J. Friedrichs, *op.cit.*

¹⁸ P. Oswalt, *Global Processes of Shrinkage*, „Shrinking Cities. International Research” 2005, Vol. 1, s. 18–78.

¹⁹ Ph. Cooke (Ed.), *The Rise of the Rustbelt. Revitalizing Older Industrial Regions*, London 1995.

cji oraz suburbanizacji^{20,21}, lub zmian demograficznych, takich jak spadek urodzeń i starzenie się społeczeństwa^{22,23}, a także transformacji ustrojowej (np. kraje Europy Środkowej i Wschodniej po 1989 r.)^{24,25}.

1.3. SKALA DEPOPULACJI

W latach 1990–2010 prawie połowa europejskich miast doświadczyła utraty populacji w sposób ciągły, epizodyczny lub czasowy, w tym 534 miasta stale się kurczą (14% wszystkich kurczących się miast). Są one zlokalizowane głównie w Europie Zachodniej, zwłaszcza we wschodnich Niemczech, w Zagłębiu Ruhry i na terenach przemysłowych północno-wschodniej i środkowej Francji, a także w Bułgarii, Chorwacji, Rumunii, Polsce, Czechach, Słowacji i Serbii²⁶.

W USA spośród 200 największych miast aż 21 straciło ponad jedną czwartą mieszkańców w latach 1950–2008²⁷. Większość miast borykających się ze zjawiskiem depopulacji znajduje się na Środkowym Zachodzie i Północnym Wschodzie^{28,29}. Każde z dziewięciu największych miast amerykańskich odnotowało spadek liczby mieszkańców w okresie między 1950 a 2000 r.³⁰

Trzecim regionem świata, w którym obserwuje się intensywne procesy depopulacyjne, jest Azja Wschodnia, w szczególności Chiny, Korea Południowa i Japonia. Wszystkie trzy kraje mają wspólne trendy demograficzne, czyli: spadek urodzeń, kurczącą się siłę roboczą i starzenie się, wraz z szybko rosnącą liczbą osób w wieku powyżej 65 lat.

²⁰ J. Metzger, *Planned Abandonment. The Neighborhood Life-Cycle Theory and National Urban Policy*, "Housing Policy Debate" 2000, Vol. 11, No. 1, s. 7–40.

²¹ R. Beauregard, *op.cit.*

²² D. Poston, L. Bouvier, *Population and Society. An Introduction to Demography*, Cambridge 2010.

²³ M. Bernt *at al.*, *Policy Response, Governance and Future Directions*, Shrink Smart Research Brief No. 2, March 2012, Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ, Leipzig.

²⁴ M. Bontje, *Facing the Challenge of Shrinking Cities in East Germany. The Case of Leipzig*, "Geo Journal" 2004, Vol. 61, No. 1, s. 13–21.

²⁵ T. Wiechmann, K. Pallagst, *Urban Shrinkage in Germany and the USA. A Comparison of Transformation Patterns and Local Strategies*, "International Journal of Urban and Regional Research" 2012, Vol. 36, No. 2, s. 261–280.

²⁶ M. Wolff, T. Wiechmann, *Urban Growth and Decline. Europe's Shrinking Cities in a Comparative Perspective 1990–2010*, "European Urban and Regional Studies" 2018, Vol. 25, No. 2, s. 122–139.

²⁷ M. Dewar, J.M. Dewar, *The City After Abandonment*, Philadelphia 2013.

²⁸ J.B. Hollander, K. Pallagst, T. Schwarz, F. Popper, *Planning Shrinking Cities*, "Progress in Planning" 2009, Vol. 72, s. 223–232.

²⁹ R. Beauregard, *op.cit.*

³⁰ *Ibidem*.

1.4. STRATEGIE REAGOWANIA NA ZJAWISKO DEPOPULACJI

W literaturze przedmiotu wskazuje się cztery strategie przeciwdziałania kurczeniu się miast³¹:

1. **Bagatelizowanie** – marginalizowanie zjawiska, po części z przekonania, że samorząd nie posiada odpowiednich instrumentów działania. Wśród państw stosujących to podejście wymienia się na Francję, Hiszpanię oraz po części Polskę i Rumunię^{32,33}.
2. **Przeciwdziałanie** – samorząd miejski prowadzi aktywną politykę gospodarczą, w tym obniża podatki, przyznaje dotacje, znosi opłaty lokalne, prowadzi kampanie promocyjne. Przyjmując, że depopulacja to problem czasowy, wyznacza nowe tereny inwestycyjne oraz prowadzi kampanię pozyskiwania inwestorów^{34,35}.
3. **Akceptowanie** – zjawisko jest akceptowane i postrzegane jako proces do pewnego stopnia nieuchronny (Niemcy, Wielka Brytania i Holandia). Zamiast stymulować wzrost, miasto próbuje radzić sobie ze skutkami kurczenia się i szuka sposobów stabilizacji populacji³⁶. Strategie działania skoncentrowane są na poprawie jakości życia w mieście, w szczególności na modernizacji infrastruktury miejskiej³⁷. Istnieje wiele badań ewaluacyjnych wskazujących, że podejście to jest najbardziej odpowiednią i zrównoważoną strategią^{38,39,40,41}.
4. **Wykorzystanie** – depopulacja jest argumentem do przebudowy miasta i podniesienia jakości życia. Podejście to często można zaobserwować wśród planistów, architektów i konsultantów, zwłaszcza w północno-zachodniej Europie⁴². Punktem wyjścia jest stwierdzenie, że jakość życia w mieście zależy od poprawy jakości infrastruktury miejskiej, zrównoważonego rozwoju i lokalnych społeczności⁴³.

³¹ G.J. Hosper, *op.cit.*

³² C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya, T. Weyman, *op.cit.*

³³ D. Rink, A. Haase, M. Bernt, K. Grossmannn, *op.cit.*

³⁴ G.J. Hosper, *op.cit.*

³⁵ M. Bernt *et al.*, *op.cit.*

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ T. Wiechmann, K. Pallagst, *op.cit.*

³⁸ P. Oswalt, *op.cit.*

³⁹ D. Rink, A. Haase, M. Bernt, K. Grossmannn, *op.cit.*

⁴⁰ M. Bontje, *op.cit.*

⁴¹ C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya, T. Weyman, *op.cit.*

⁴² G.J. Hosper, *op.cit.*

⁴³ P.L. Knox, H. Mayer, *Small Town Sustainability. Economic, Social, and Environmental Innovation*, Basel–Boston–Berlin 2009.

1.5. WSPÓŁZARZĄDZANIE MIASTEM DOTKNIĘTYM DEPOPULACJĄ

Zarządzanie miastem można rozumieć jako „proces koordynowania działań aktorów, grup społecznych i instytucji w celu osiągnięcia określonych celów, wspólnie uzgodnionych i podzielanych, w niepewnym środowisku”⁴⁴. A oto czego wymaga współzarządzanie miastem:

1. Tworzenie „koalicji wzrostu” oraz „koalicji grantowych”.
2. Przejście od strategii lokalnych do strategii regionalnych – depopulizacja wymaga przyjęcia perspektywy regionalnej, kurczące się miasta konkurują z pobliskimi miastami i miasteczkami⁴⁵.
3. Przejście od władzy do upodmiotowienia – w miastach dotkniętych depopulacją konieczne jest stopniowe przenoszenie kompetencji i uprawnień decyzyjnych z poziomu rządu na struktury społeczeństwa obywatelskiego. Trzeci sektor jest obecnie postrzegany jako cenne i niewykorzystane źródło, dzięki któremu można osiągać rezultaty, jakich nie osiągnęłoby samostanie ani państwo, ani rynek. Zdolność ta została ujęta w kategoriach takich jak „aktywne obywatelstwo”⁴⁶ czy „gospodarka obywatelska”⁴⁷.
4. Aktywne zaangażowanie obywateli i podmiotów społeczeństwa obywatelskiego – nie tylko w procesy konsultacyjne, ale także w wytwarzanie lokalnych usług i dóbr publicznych⁴⁸.

2. PRZEBIEG PROCESÓW DEPOPULACYJNYCH W POLSCE

W 2050 r. liczba ludności Polski wyniesie 33 mln 951 tys.⁴⁹ W odniesieniu do bazowego 2013 r. oznacza to zmniejszenie liczby ludności kraju o 12%⁵⁰, przy czym 98% przewidywanego do 2050 r. spadku wielkości populacji dotknie miast. O ile ludność polskich miast w 2013 r. stanowiła 60,5% populacji ogółem, to szacuje się, że w 2050 r. będzie to jedynie 55,5%⁵¹.

⁴⁴ O. Borraz, P. le Galès, *Urban Governance in Europe. The Government of What?*, “Métropoles” 2010, Vol. 7.

⁴⁵ F. Verwest, *op.cit.*

⁴⁶ P. Dekker, *From Pillarized Active Membership to Populist Active Citizenship. The Dutch Do Democracy*, “Voluntas” 2019, Vol. 30, s. 74–85.

⁴⁷ T. Ahrensbach, *Compendium for the Civic Economy*, Amsterdam 2012.

⁴⁸ G.J. Hospers, N. Reverda, *Managing Population Decline in Europe's Urban and Rural Areas*, Hague 2015.

⁴⁹ Prognoza ludności na lata 2014–2050, GUS, 2014.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 109.

⁵¹ *Ibidem*, s. 111.

Negatywne konsekwencje depopulacji to nie tylko zmiana struktury społeczności miasta czy regionu. To także zmiany dotyczące struktury wiekowej ludności, kształtujące zapotrzebowanie na usługi. Spadek liczby ludności ma istotne znaczenie dla zmian w zakresie zdolności do wykonywania zadań publicznych czy też kosztów dostarczania usług publicznych. W dłuższej perspektywie oznacza to zagrożenie stałej utraty dotychczasowych funkcji oraz zdolności rozwojowych jednostek administracyjnych dotkniętych depopulacją⁵². W Polsce zidentyfikowano 64 miasta średniej wielkości⁵³ (zob. tabela 1), w przypadku których zjawisko depopulacji wskazuje na istotną utratę funkcji tych jednostek (miasta powyżej 20 tys. mieszkańców niebędące miastami wojewódzkimi oraz miasta o liczbie ludności 15–20 tys. będące siedzibami powiatów)⁵⁴.

Analiza liczby ludności przeprowadzona dla tych miast oraz dla stanu ludności dla przedziałów czasowych 1984, 1989, 1994, 1999, 2004, 2009, 2014 oraz 2019 (liczba ludności na dzień 31 grudnia) wykazuje, że już od 1999 r. można w sposób wyraźny obserwować spadek liczby ludności w przypadku 49 z 64 badanych jednostek. W okresach wcześniejszych (1984–1989 oraz 1989–1994) spadek ten był notowany jedynie w nielicznych jednostkach (odpowiednio pięć i siedem miast). W kolejnych analizowanych pięcioletnich okresach spadek liczby ludności dotyczy od 51 do 61 miast. Można więc wskazać na stałą tendencję depopulacji. Przyjmując za rok bazowy 1984, na przestrzeni 35 lat (tj. do 2019 r.) liczba mieszkańców zmniejszyła się w 34 miastach. Przyjmując stan ludności z 1989 r. (rok przemian ustrojowych), było to już 50 miast.

W 2019 r. średnia liczba populacji w porównaniu z 1984 r. nieznacznie wzrosła (101,6%) – przy wskazanej powyżej liczbie 34 miast, w których zanotowano faktyczny spadek liczby mieszkańców. Wiązało się to z dużym przyrostem w tym okresie w jedynie kilku jednostkach (najbardziej: Łomża – 127,7%, Mielec – 124%, Nisko – 139,1%, Ostrołęka – 120,6%, Skierniewice – 133%). Jednocześnie w tym okresie część miast notuje największy odpływ ludności (np. populacja Sosnowca to zaledwie 78,4% liczby mieszkańców z 1984 r.). Takie porównanie dla 1989 r. wskazuje już na wyraźny spadek liczby ludności. W 2019 r. średnia liczba mieszkańców dla 64 miast stanowiła jedynie 94,1% wartości z 1989 r.

⁵² P. Śleszyński, *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, Warszawa 2016.

⁵³ Wskazane 64 miasta to jednostki, w których zidentyfikowano niekorzystną sytuację w zakresie sześciu lub siedmiu analizowanych wskaźników przyjętych dla przeprowadzenia delimitacji. W analizie uwzględniono siedem wskaźników: 1) zmiana rejestrowanej liczby ludności; 2) prognoza liczby ludności GUS do 2035 r. w powiecie; 3) zmiana liczby bezrobotnych w latach 2004–2014; 4) zmiana dochodów własnych budżetów gmin w latach 2004–2014; 5) zmiana liczby udzielonych noclegów w latach 2004/2005–2013/2014; 6) zmiana liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w latach 2004–2014; 7) zmiana liczby siedzib największych spółek wg listy 2000 Rzeczypospolitej w latach 2004–2013.

⁵⁴ P. Śleszyński, *op.cit.*

Pogłębienie się tendencji odpływu mieszkańców to porównanie z 1994 r. – zaledwie 90,8% w 2019 r.

Warto spojrzeć także na dwa szczególne momenty: 1999 r. (reforma administracyjna) oraz 2004 r. (przystąpienie do Unii Europejskiej). W pierwszym odpływ zarejestrowanych mieszkańców dotyczył aż 59 z 64 miast, pomiędzy 1999 a 2019 r. Należy wskazać, że lista miast średnich zagrożonych w sposób szczególny utratą funkcji obejmuje 13 miast⁵⁵, które w 1999 r. utraciły status miasta wojewódzkiego (39% wszystkich miast, które utraciły wówczas ten status). Miasta te stanowią 20% jednostek szczególnie narażonych na utratę funkcji. W 2019 r. w przypadku 12 z nich odnotowano spadek liczby mieszkańców w stosunku do 1999 r. Wyjątkiem są Skierniewice, gdzie liczba mieszkańców nieznacznie wzrosła (o 0,02%). Średnia populacja tych miast w 2019 r. wynosiła 92,7% wartości z 1999 r., a najniższą odnotowano w przypadku Przemyśla (89,4%).

Porównując liczbę mieszkańców miast w latach 2019 oraz 2004 (rok integracji z UE), dane wskazują, że analizowane 64 miasta zamieszkiwało o 6% ludzi mniej niż w roku bazowym (2004). Jedynie w przypadku dwóch miast liczba ludności nieznacznie wzrosła (Pułtusk 101,2% i Tarnowskie Góry 100,2%). W przypadku siedmiu miast (Jędrzejów, Kluczbork, Krapkowice, Prudnik, Przemyśl, Szczytno, Zabrze) spadek liczby ludności przekroczył 10% populacji (liczba mieszkańców tych miast stanowiła w 2019 r. od 84,9% do 89,8% stanu ludności z 2004 r.). W tym okresie bardzo niewielki wzrost (od 0,2 do 1,2%) liczby mieszkańców dotyczył zaledwie trzech jednostek – Augustowa, Tarnowskich Gór i Pułtusza.

3. WPŁYW PRZYWÓDZTWA NA PROCESY DEPOPULACYJNE – WYNIKI ANALIZ DOKUMENTÓW

Burmistrz, prezydent miasta jako organ wykonawczy JST jest formalnym przywódcą miasta. Ma najszerszy mandat do podejmowania działań na rzecz i w imieniu wspólnoty samorządowej, rozumianej w myśl ustawy jako ogół jej mieszkańców. Rola tego władarza w procesie kształtowania sytuacji społeczno-gospodarczej miasta jest kluczowa. Sposobem oceny działań władz miasta oraz ich wpływu na procesy depopulacji i kwestię utraty funkcji przez miasta jest analiza dokumentów strategicznych. Do dokumentów, które pozwalają zidentyfikować i zrozumieć sytuację JST, należy zaliczyć:

⁵⁵ Chełm, Ciechanów, Jelenia Góra, Kalisz, Konin, Krosno, Łomża, Przemyśl, Radom, Sieradz, Skierniewice, Tarnów oraz Zamość.

- strategię rozwoju gminy,
 - raport o stanie gminy,
- a także takie dokumenty jak (jeżeli zostały sporządzone):
- gminna strategia rozwiązywania problemów społecznych,
 - lokalny program rewitalizacji,
 - program rozwoju lokalnego.

Dokumenty te to jedne z podstawowych instrumentów zarządzania – zawierają zarówno diagnozę sytuacji, ocenę zagrożeń, jak i plan działania. Na ich podstawie powinny być przyjmowane i realizowane działania operacyjne zmierzające do poprawy jakości życia w gminie oraz rozwiązywane problemy społeczne i gospodarcze⁵⁶. Ich analiza pozwala na wgląd w to, jak miasta postrzegają i oceniają swoją sytuację, stojące przed nimi wyzwania oraz to, jak planują i działają na rzecz zapewnienia rozwoju lokalnego⁵⁷. Celem badania jest określenie, w jaki sposób średnie miasta tracące funkcje społeczno-gospodarcze identyfikują problemy, które są przyczyną owej utraty funkcji, i jak im przeciwdziałają.

Metodologia

Opierając się na badaniach dotyczących utraty funkcji przez ośrodki miejskie dotknięte zjawiskiem depopulacji⁵⁸, spośród 122 miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze wybrano do analizy 64 ośrodki, wskazane jako miasta średnie tracące funkcje. Dla tej grupy zgromadzono i poddano analizie wyżej wymienione dokumenty strategiczne tych jednostek. W badaniu wykorzystano oprogramowanie MaxQDA.

Grupa analizowanych dokumentów obejmowała: 62 strategie rozwoju, 59 programów rewitalizacji, 63 raporty o stanie gminy (za lata 2018 i 2019 – tam gdzie były one już dostępne w czasie gromadzenia materiału do analizy), cztery strategie rozwoju lokalnego, osiem strategii rozwiązywania problemów społecznych oraz 10 innych dokumentów o charakterze strategicznym, takich jak strategia dla obszarów funkcjonalnych, lokalne plany działania itd. (zob. tabela 1). Wszystkie dokumenty zostały pozyskane z BIP-u miast bądź ich stron internetowych.

⁵⁶ T. Wołowicz, D. Reško, *Strategia rozwoju gminy jako narzędzie zarządzania zmianą gospodarczą*, „Zeszyty Naukowe WSEI” 2012, nr 2.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ P. Śleszyński, *op.cit.*

**Tabela 1. Wykaz analizowanych dokumentów
(dane gromadzone w okresie od stycznia do maja 2020 r.)**

Miasto	Strategia rozwoju	Program rewitalizacji	Raport o stanie gminy	Strategia rozwoju lokalnego	Strategia rozwiązywania problemów społecznych	Raport z realizacji / aktualizacja strategii	Inne strategie
Augustów	1	1	1	1	1	0	0
Bartoszyce	1	1	1	0	0	0	0
Braniewo	1	1	1	0	0	1	0
Brzeg	1	0	1	0	1	0	0
Chełm	1	1	1	0	0	0	0
Chrzanów	1	1	1	0	0	0	0
Ciechanów	1	1	1	1	1	0	0
Dębica	1	1	1	0	0	0	0
Gostynin	1	1	1	0	0	0	0
Grudziądz	1	1	1	0	0	0	1
Hajnówka	1	1	1	0	0	0	0
Hrubieszów	1	1	1	1	0	0	0
Jarosław	1	1	1	0	0	0	0
Jasło	1	1	1	0	0	1	0
Jastrzębie-Zdrój	1	1	1	0	0	0	1
Jaworzno	1	1	1	0	0	1	0
Jelenia Góra	1	1	1	0	0	0	2
Jędrzejów	0	1	1	0	0	0	0
Kalisz	1	1	1	0	0	2	0
Kamienna Góra	1	1	1	0	0	1	0
Kędzierzyn-Koźle	1	1	1	0	0	1	0
Kętrzyn	1	1	1	0	0	0	0
Kluczbork	1	1	1	1	0	0	0
Koło	1	1	1	0	0	0	0
Konin	1	1	1	0	0	0	0
Krapkowice	1	1	1	0	0	0	0
Kraśnik	1	1	1	0	0	0	0
Krosno	1	1	0	0	0	4	1
Łańcut	1	1	1	0	0	0	0
Łomża	1	1	1	0	0	0	0

Malbork	1	1	1	0	0	0	1
Mielec	1	1	1	0	1	0	0
Międzyrzecz	1	0	1	0	0	0	0
Nisko	1	1	1	0	0	0	1
Nowy Targ	1	1	1	0	0	0	0
Nysa	1	0	1	0	1	0	1
Olkusz	1	0	1	0	0	0	0
Ostrołęka	1	1	1	0	0	0	0
Ostrowiec Świętokrzyski	1	1	1	0	0	2	1
Ostrów Mazowiecka	1	0	1	0	0	0	0
Prudnik	1	1	1	0	0	0	0
Przemyśl	1	1	1	0	0	0	0
Pułtusk	1	1	1	0	0	0	0
Radom	1	1	1	0	0	0	1
Rydułtowy	1	1	1	0	0	0	0
Sanok	1	1	1	0	1	0	0
Sieradz	1	1	1	0	0	0	0
Skierniewice	1	1	1	0	0	0	0
Sosnowiec	1	1	1	0	0	0	0
Starachowice	1	1	1	0	0	0	0
Staszów	1	1	1	0	1	0	0
Szczytno	1	1	1	0	0	0	0
Tarnowskie Góry	1	1	1	0	0	0	0
Tarnów	1	1	1	0	1	0	0
Tomaszów Lubelski	1	1	1	0	0	0	0
Tomaszów Mazowiecki	1	1	1	0	0	0	0
Wadowice	1	1	1	0	0	0	0
Zabrze	1	1	1	0	0	0	0
Zakopane	1	1	1	0	0	0	0
Zambrów	1	1	1	0	0	0	0
Zamość	1	1	1	0	0	0	0
Ząbkowice Śląskie	1	1	1	0	0	0	0
Żagań	1	1	1	0	0	0	0
Żywiec	0	1	1	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Należy zwrócić uwagę, że analizowane dokumenty powstały w różnym czasie (od 2010 r. do 2019 r.) i mają zróżnicowany przyjęty horyzont czasowy (od 4 do 19 lat).

Baza dokumentów została przeanalizowana pod kątem występowania słów kluczowych: depopulacja, demografia, starzenie, starzejący, starszych, migracja, emigracja. Następnie wprowadzono oznaczenia (tagi) dla następujących zagadnień: struktura demograficzna, saldo migracyjne, spadek/ wzrost liczby ludności, depopulacja, ujemny przyrost naturalny, starzenie się społeczeństwa, wskaźnik obciążenia demograficznego, emigracja, konsekwencje negatywnych zjawisk demograficznych, przeciwdziałanie, jakość życia, deglomercja, budżet. Przy pomocy kodów oznaczone zostały stosowne fragmenty. Na podstawie zidentyfikowanych i zakodowanych fragmentów dokonano analizy treści pod kątem tego, czy i jak identyfikowane są, przez badane samorządy, kwestie związane z depopulacją i utratą funkcji.

Wyniki badań

Aby móc zaadresować problem, konieczna jest świadomość jego istnienia⁵⁹. Dopiero na tej podstawie możliwa jest jego prawidłowa identyfikacja, ocena oraz wskazanie przyczyn⁶⁰. Konieczne jest również zrozumienie interakcji przedmiotowego problemu z innymi kwestiami istotnymi dla gminy oraz konsekwencji, jakie może on powodować. Wiedza ta pozwala:

- zidentyfikować i zrozumieć, z jakimi ryzykami i zagrożeniami dla miasta wiąże się dany problem;
- zidentyfikować możliwe scenariusze działania oraz odpowiedzi na problem;
- podjąć działania prewencyjne, aby powstrzymać rozwój niekorzystnej tendencji lub działania zaradcze mające stanowić odpowiedź na źródło problemu.

Analiza dokumentów o charakterze strategicznym pozwala na lepsze zrozumienie tego, jak definiowany i postrzegany jest dany problem przez decydentów – aktorów procesu – a tym samym umożliwia lepsze zrozumienie ich działań, a więc pośrednio ocenę przywództwa.

Badane treści zostały podzielone i poddane analizie dla trzech głównych kategorii problemowych:

1. Depopulacja.
2. Starzenie się społeczeństwa.
3. Zjawiska migracyjne.

⁵⁹ J.A. Nickerson, T.R. Zenger, *A Knowledge-Based Theory of the Firm. The Problem-Solving Perspective*, "Organization Science" 2004, Vol. 15, No. 6, s. 617–32.

⁶⁰ J. Dostál, *Theory of Problem Solving*, "Procedia – Social and Behavioral Sciences" 2015, Vol. 174, s. 2798–2805.

Ad. 1. Problem depopulacji, co zaskakujące, w analizowanych dokumentach pojawiał się bardzo rzadko – jedynie w 26 dokumentach i w przypadku 19 badanych jednostek pojawił się termin „depopulacja”. Termin „spadek liczby ludności” pojawiał się częściej: 132 przypadki w 62 dokumentach, dla 41 miast objętych badaniem. Opierając się na wynikach badania oraz lekturze dokumentów, należy stwierdzić, że zjawisko depopulacji nie jest identyfikowane jako problem niezależny czy też dominujący, lecz raczej jako jedno z wyzwań w ramach szerszej wiązki tzw. problemów sfery społecznej, obejmującej: depopulację, starzenie się społeczeństwa, bezrobocie, migrację, ubóstwo, przemoc w rodzinie, uzależnienia, niepełnosprawność, przestępczość i ograniczoną aktywność społeczną. Na poziomie dokumentów strategicznych wiele miast nie identyfikuje problemu depopulacji. Termin ten pojawia się tylko w wybranych przypadkach, a i tak, co należy podkreślić, ma to zazwyczaj miejsce jedynie w części diagnostycznej, bez odniesienia w planowanych działaniach i celach strategicznych. W niektórych przypadkach, oprócz stwierdzenia faktu występowania zjawiska, pojawia się też szczątkowa informacja na temat jego przyczyn. Nie jest to jednak powszechna praktyka, a raczej stwierdzenie faktu, wzmianka – na etapie diagnozy – która w żaden sposób nie determinuje polityk miast. Wyjątkiem są miasta takie jak Nysa, Jastrzębie-Zdrój czy Starachowice, gdzie problem ten jest szerzej omówiony i stanowi jedną z podstaw dla przyjętej strategii rewitalizacji wybranych obszarów rekreacyjnych – cel: poprawa jakości życia mieszkańców; można jeszcze wymienić Konin, gdzie problem ten podejmowany jest w ramach przedsięwzięć przewidzianych programem rewitalizacji. W pojedynczych przypadkach, na poziomie analizy, pojawia się krytyczna refleksja co do zakresu podejmowanych działań, a dobrym przykładem jest przypadek strategii rozwoju miejskiego radomskiego obszaru funkcjonalnego: „Obecnie projekty rewitalizacyjne realizowane są w Radomiu i Pionkach oraz w gminach Iłża, Jastrzębia, Jedlińsk i Zakrzew. Jednakże trzeba zaznaczyć, że najczęściej nie są to rewitalizacje w pełnym tego słowa znaczeniu, a co najwyżej remonty, modernizacje czy rewaloryzacje”. Negatywne konsekwencje depopulacji dla budżetu gminy oraz możliwości pozyskiwania środków z funduszy UE zostały wyartykułowane *expressis verbis* w przypadku miasta Rydułtów. W pojedynczych przypadkach udało się odnaleźć w dokumentach informacje o realizacji konkretnych działań na rzecz przeciwdziałania depopulacji. Przykładem jest miasto Sosnowiec, które w ramach przeciwdziałania skutkom depopulacji finansuje program leczenia niepłodności metodą zapłodnienia pozaustrojowego dla mieszkańców.

Ad. 2. Zjawisko starzenia się społeczeństwa jest dostrzegane we wszystkich badanych miastach. Natomiast różnie oceniane są jego konsekwencje i związane z nim wyzwania. Generalnie proces ten jest postrzegany wąsko – jako wymagający realizacji zadań z zakresu polityki senioralnej, opieki społecznej, służby zdrowia, bez szerszego kontekstu gospodarczego. Dominują kwestie społeczne, takie jak wykluczenie osób starszych czy ograniczenie w dostępie od usług opiekuńczych i zdrowotnych. Bardzo często w dokumentach strategicznych miast

występuje sformułowanie, zbitka słów „osób starszych oraz niepełnosprawnych”, w kontekście przede wszystkim dostępności do infrastruktury publicznej. Starzenie się społeczeństwa jest w niektórych samorządach wskazywane jako problem dla rynku pracy. Brakuje natomiast odniesienia się do wpływu starzenia się społeczeństwa i spadku liczby ludności dla stanu finansów miejskich oraz możliwości utrzymania usług świadczonych przez samorząd. Wyjątkiem jest Zakopane, gdzie funkcjonuje szersze spojrzenie: „Zmieniająca się struktura demograficzna będzie negatywnie wpływała na zdolność mieszkańców do ponoszenia nakładów na utrzymanie istniejących zasobów mieszkaniowych”. Ważny jest przykład dokumentów z miasta Hrubieszów, gdzie w ramach podrozdziału poświęconego infrastrukturze podmiotowy problem został dostrzeżony:

Zachodzące w Hrubieszowie zmiany demograficzne związane z depopulacją i starzeniem się społeczeństwa będą także miały wpływ na finanse gminy – wobec zmniejszonych wpływów z tytułu użytkowania istniejącej infrastruktury zwiększą się koszty jej utrzymania. Oznacza to obniżenie efektywności jej wykorzystania, co rodzi konieczność podjęcia działań dążących do obniżenia kosztów utrzymania infrastruktury, np. przez inwestycje obniżające zużycie energii, inwestowanie w alternatywne i odnawialne źródła energii czy innowacyjne technologie w świadczeniu usług publicznych⁶¹.

W wielu przypadkach pojawia się konstatacja, że problemy demograficzne nie ograniczają się do miasta, lecz występują, z różnym natężeniem, na terenie całego kraju. Na etapie formułowania rekomendacji dominuje pogląd o konieczności przyciągania nowych mieszkańców i przeciwdziałania zjawisku emigracji zarobkowej.

Symptomatyczna wydaje się percepcja starości jako problemu i sytuacji negatywnej. Mieszkańcy w wieku poprodukcyjnym często są postrzegani przez pryzmat choroby, kosztów opieki i identyfikowani jako „problem”. Przykład:

Proces przyspieszonego starzenia się społeczeństwa to zjawisko występujące w całym kraju. Przeciętna życia w Polsce istotnie się wydłużyła w okresie ostatnich dziesięcioleci. Sprzyjał temu postęp medycyny w zakresie ratowania życia, któremu nie zawsze towarzyszy jakość życia. Ludzie żyją dłużej i zwiększa się zapotrzebowanie na świadczenia opiekuńczo-usługowe w sektorze usług środowiskowych oraz opiece instytucjonalnej⁶².

Znamienne i cokolwiek ironiczne jest to, że w tym samym dokumencie kilka stron dalej w opisie misji funkcjonującego w Brzegu Uniwersytetu Trzeciego Wieku jako pierwszy cel tej placówki wymieniony został – „1. Zmiana wizerunku starości – walka z negatywnym stereotypem starości jako krzywdzącym wyobrażeniem społecznym”. Stereotypowe postrzeganie starości i osób starszych to kwestia mogąca stanowić przedmiot odrębnej pogłębionej analizy.

⁶¹ *Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Hrubieszowa na lata 2017–2023*, s. 51

⁶² *Strategia rozwiązywania problemów społecznych w gminie Miasto Brzeg na lata 2008–2015*, s. 70.

Ad. 3. Problem emigracji i ujemnego salda migracyjnego jest powszechnie dostrzegany, ale nie jest wskazywany jako przyczyna problemów w zakresie źródeł dochodów własnych, a raczej jako problem społeczny, ewentualnie wyzwanie dla rynku pracy. Dominuje myślenie o migracji w perspektywie wyjazdu osób młodych i wykształconych – spadek osób w wieku produkcyjnym, ograniczający potencjał lokalnego rynku pracy oraz jako element procesu suburbanizacji. Co ciekawe, proces ten nie jest postrzegany z perspektywy ryzyka dla finansów miejskich. Podobnie proces depopulacji nie jest diagnozowany jako zagrożenie związane ze wzrostem liczby samotnych osób starszych, którymi trzeba będzie się opiekować, co stanie się zadaniem gminy.

Wnioski z badań

Celem powyższej analizy jest próba identyfikacji i oceny tego, czy samorządy postrzegają depopulację jako zagrożenie, z perspektywy utraty funkcji społeczno-ekonomicznych, oraz jakie działania planują podejmować w tym zakresie. Traktując jako punkt wyjścia raport Przemysława Śleszyńskiego z 2016 r., analiza materiału wskazuje na to, że samorządy nie dostrzegają problemu utraty funkcji. Zjawiska takie jak starzenie się społeczeństw, ujemne saldo migracyjne czy spadek liczby ludności są analizowane przede wszystkim pod kątem:

- problemów społecznych – jako wyzwania z zakresu pomocy i opieki społecznej, przeciwdziałania patologii, wsparcia dla osób samotnych i niepełnosprawnych;
- problemów rynku pracy – ograniczone wolne zasoby siły roboczej.

W sferze przeciwdziałania za najważniejsze problemy można uznać te, dla których przewidziano najwięcej inicjatyw zaradczych. W przypadku ustrukturyzowania problemów ze względu na liczbę planowanych inicjatyw zapobiegających kluczowe z perspektywy miast, w świetle analizowanych dokumentów, są: bezrobocie, starzenie się społeczeństwa i niepełnosprawność (te kwestie są zwykle łączone) oraz migracje.

Kwestie spadku dochodów własnych – w sytuacji konieczności utrzymywania usług publicznych przy spadającej liczbie obywateli i rosnących kosztach jednostkowych tych usług – co do zasady nie są traktowane jako istotne w analizowanych dokumentach. Do wyjątków należy Grudziądz, gdzie na etapie diagnozy dostrzega się problem w szerszym kontekście: „Zjawisko suburbanizacji wiąże się z jednej strony ze wzmacnianiem powiązań funkcjonalnych pomiędzy miastem a jego otoczeniem, z drugiej strony zaś odpływ mieszkańców oznacza ograniczone wpływy do budżetu miasta z tytułu podatków bezpośrednich”⁶³.

Analizując problemy cywilizacyjne, takie jak proces starzenia się społeczeństwa czy depopulacja, należy mieć świadomość, że zjawiska te mają charakter dynamiczny – a więc są zmienne w czasie, często niezależnie od działań podej-

⁶³ *Strategia rozwoju miasta Grudziądz na lata 2016–2023*, s. 18.

mowanych przez samorząd. Rozwiązywanie takich problemów wymaga ciągłego monitorowania i analizowania dynamicznie zmieniającej się sytuacji oraz kontroli zgodności przyjętej strategii i realizowanych działań pod kątem ich adekwatności do zmieniających się uwarunkowań⁶⁴. Tymczasem w dokumentach strategicznych analizowanych miast problemy te są definiowane jakby miały charakter quasi-statyczny, tj. występowały w warunkach stabilnych, niepodlegających zmianie, a prognozy dotyczące dalszego rozwoju sytuacji nie są tworzone wariantowo/scenariuszowo, lecz bazują jedynie na prostych ekstrapolacjach trendu. Co więcej, takie dokumenty jak strategia rozwoju miasta mają dla większości analizowanych przypadków charakter statyczny, a wręcz statyczno-historyczny, co w znacznym stopniu ogranicza możliwości programowania rozwoju i zarządzania strategicznego przywódcy. Przez statyczno-historyczny charakter dokumentów strategicznych należy rozumieć, że są one tworzone na podstawie historycznych danych statystycznych, które można uznać za aktualne co najwyżej w pierwszych 2–3 latach ich obowiązywania. Wśród analizowanych przypadków zdarzyły się takie, dla których najnowsze dane statystyczne, w ramach diagnozy, były w momencie przyjęcia strategii sprzed trzech lat. Ponadto dokumenty te tylko sporadycznie są aktualizowane, co oznacza, że np. diagnoza, na podstawie której wyznaczone i realizowane są cele w 2020 r., może bazować na informacjach nawet sprzed dekady. Tym samym diagnoza może nie odpowiadać potrzebom i wyzwaniom, przed jakimi samorządy stają obecnie.

4. KONKLUZJE, POLA DALESZYCH EKSPLOKACJI BADAWCZYCH

Zjawisko depopulacji i kurczenia się miast budzi zainteresowanie wielu badaczy, którzy koncentrują się na wyjaśnianiu jego mechanizmów, analizie uwarunkowań i konsekwencjach społeczno-ekonomicznych oraz przestrzennych. Obszerna literatura przedmiotu to niezwykle cenne kompendium wiedzy na temat procesów kurczenia się miast – w różnych ich postaciach warunkowanych genezą tych procesów i typami działań władzy publicznej (samorządowej i rządowej) będącymi wyrazem chęci przeciwdziałania im. W zbiorze tych wartościowych publikacji niewiele jest jednak rozważań na temat wpływu przywództwa miejskiego na procesy depopulacyjne. Nieliczne prace naukowe poświęcone tej problematyce zdają się wskazywać, że zależności te są silne. Intuicja badawcza i wyniki analiz przeprowadzonych przez autorów tego artykułu prowadzą do podobnych wniosków. Wszystko to sygnalizuje konieczność kontynuowania badań naukowych zarówno o charakterze empirycznym, jak i teoretycznym.

⁶⁴ J. Dostál, *op.cit.*

Ważnym aspektem analiz procesów depopulacji miast powinna stać się sfera zarządzania strategicznego. Wnikliwemu badaniu należy poddać dokumenty strategiczne przyjmowane przez władze miejskie, w tym programy rewitalizacji, strategie rozwoju lokalnego – pod kątem tego, jakimi sposobami miasta zamierzają przeciwdziałać zjawisku depopulacji i mierzyć się z nim. Analiza tego rodzaju dokumentów w przypadku polskich miast szczególnie narażonych na to zjawisko pokazała, że zagadnienie to jest w nich ujęte fragmentarycznie. Depopulacja jest traktowana w sposób powierzchowny i brakuje spójnych, całościowych koncepcji przeciwdziałania temu zjawisku – dominują strategie bagatelizowania lub przeciwdziałania. To spostrzeżenie sugeruje konieczność prowadzenia dalszych badań w tym zakresie. Ich celem byłaby ocena, na ile zarządzanie strategiczne jest w rzeczywistości stosowane w walce z depopulacją i w jakich okolicznościach przynosi ono wymierne korzyści, a w jakich jest jedynie działaniem iluzorycznym i pozorowanym.

REFERENCES

- Ahrensbach T., *Compendium for the Civic Economy*, Amsterdam 2012
- Beauregard R., *Urban Population Loss in Historical Perspective. United States, 1800–2000*, “Environment and Planning A. Economy and Space” 2008, Vol. 41, No. 3
- Bernt M. *et al.*, *Policy Response, Governance and Future Directions*, Shrink Smart Research Brief No. 2, March 2012, Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ, Leipzig
- Bontje M., *Facing the Challenge of Shrinking Cities in East Germany. The Case of Leipzig*, “Geo Journal” 2004, Vol. 61, No. 1
- Borraz O., Le Galès P., *Urban Governance in Europe. The Government of What?*, “Métropoles” 2010, Vol. 7
- Brennan C., Hackler D., Hoene C., *Demographic Change in Small Cities, 1990 to 2000*, “Urban Affairs Review” 2005, Vol. 40, No. 3
- Buzar S., Ogden P., Hall R., *Households Matter. The Quiet Demography of Urban Transformation*, “Progress in Human Geography” 2005, Vol. 29, No. 4
- Cheshire P., *A New Phase of Urban Development in Western Europe? The Evidence for the 1980s*, “Urban Studies” 1995, Vol. 43, No. 8
- Cooke Ph. (Ed.), *The Rise of the Rustbelt. Revitalizing Older Industrial Regions*, London 1995
- Dekker P., *From Pillarized Active Membership to Populist Active Citizenship. The Dutch Do Democracy*, “Voluntas” 2019, Vol. 30
- Dewar M., Dewar J.M., *The City After Abandonment*, Philadelphia 2013
- Dostál J., *Theory of Problem Solving*, “Procedia – Social and Behavioral Sciences” 2015, Vol. 174
- Friedrichs J., *A Theory of Urban Decline. Economy, Demography and Political Elites*, “Urban Studies” 1993, Vol. 30, No. 6

- Hall P., *Modelling the Post-Industrial City*, "Futures" 1997, Vol. 29, No. 4–5
- Hollander J.B., Pallagst K., Schwarz T., Popper F., *Planning Shrinking Cities*, "Progress in Planning" 2009, Vol. 72
- Hosper G.J., *Policy Responses to Urban Shrinkage. From Growth Thinking to Civic Engagement*, "European Planning Studies" 2014, Vol. 22, No. 7
- Hospers G.J., Reverda N., *Managing Population Decline in Europe's Urban and Rural Areas*, Hague 2015
- Itrich-Drabarek J., *Problem politycznego wyboru w samorządzie terytorialnym*, (w:) J. Itrich-Drabarek, J.G. Otto (red.), *Wybory samorządowe – samorządowe wybory*, Warszawa 2019
- Knox P.L., Mayer H., *Small Town Sustainability. Economic, Social, and Environmental Innovation*, Basel–Boston–Berlin 2009
- Laursen L.L.H., *Shrinking Cities or Urban Transformation. Institut for Arkitektur og Medieteknologi*, Aalborg 2009
- Martinez-Fernandez C., Kubo N., Noya A., Weyman T., *Demographic Change and Local Development. Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*, Paris 2012
- Metzger J., *Planned Abandonment. The Neighborhood Life-Cycle Theory and National Urban Policy*, "Housing Policy Debate" 2000, Vol. 11, No. 1
- Nickerson J.A., Zenger T.R., *A Knowledge-Based Theory of the Firm. The Problem-Solving Perspective*, "Organization Science" 2004, Vol. 15, No. 6
- Oswalt P., *Global Processes of Shrinkage*, "Shrinking Cities. International Research" 2005, Vol. 1
- Pascal A., *The Vanishing City*, "Urban Studies" 1987, Vol. 24, No. 6
- Poston D., Bouvier L., *Population and Society. An Introduction to Demography*, Cambridge 2010
- Reckien D., Martinez-Fernandez C., *Why Do Cities Shrink?*, "European Planning Studies" 2011, Vol. 19
- Rink D., Haase A., Bernt M., Grossmann K., *Shrink Smart. The Governance of Shrinkage within a European Context*, Leipzig 2012
- Steinfuhrer A., Haase A., *Demographic Change as a Future Challenge for Cities in East Central Europe*, "Geografiska Annaler" 2007, Vol. 89 B(2)
- Śleszyński P., *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, Warszawa 2016
- Verwest F., *Demographic Decline and Local Government Strategies. A Study of Policy Change in the Netherlands*, Delft 2011
- Wiechmann T., Bontje M., *Responding to Tough Times. Policy and Planning Strategies in Shrinking Cities*, "European Planning Studies" 2015, Vol. 23, No. 1
- Wiechmann T., Pallagst K., *Urban Shrinkage in Germany and the USA. A Comparison of Transformation Patterns and Local Strategies*, "International Journal of Urban and Regional Research" 2012, Vol. 36, No. 2
- Wolff M., Wiechmann T., *Urban Growth and Decline. Europe's Shrinking Cities in a Comparative Perspective 1990–2010*, "European Urban and Regional Studies" 2018, Vol. 25, No. 2
- Wołowicz T., Reško D., *Strategia rozwoju gminy jako narzędzie zarządzania zmianą gospodarczą*, „Zeszyty Naukowe WSEI” 2012, nr 2